

К. П. БАХМАТ

ДО СТОЛІТТЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. Ф. БІЛЯШЕВСЬКОГО

У 1967 р. минуло сто років з дня народження відомого українського археолога, етнографа та мистецтвознавця Миколи Федотовича Біляшевського. Його статті з археології неоліту, трипільської культури, ранньослов'янських та давньоруських пам'яток, а також велика робота по створенню першого на Україні археологічного журналу і заснуванню Київського історичного музею є цінним вкладом у вивченні стародавньої історії нашої Батьківщини.

М. Ф. Біляшевський народився 12 жовтня 1867 р. в м. Умані, в сім'ї священика. Середню освіту він здобув у 2-й Київській гімназії, вищу — у Київському університеті, де закінчив юридичний факультет.

Ще в гімназії у М. Ф. Біляшевського виник інтерес до колекціювання і нумізматики. Він систематично збирає археологічні матеріали для Київського церковно-археологічного музею, стає членом Київського нумізматичного гуртка. Починає працювати над монографією «Монетные клады Киевской губернии», де подає великий фактичний матеріал про всі відомі скарби Києва та Київщини. Питання нумізматики продовжують цікавити Біляшевського й далі. Він вважає, що нумізматичний матеріал допомагає висвітлити цілу низку значних теоретичних питань з археології: про встановлення вогнища давньої осілості на нашій території, визначення часу існування та етнічну належність тих чи інших племен, про їх торговельно-промислові, воєнно-стратегічні та культурні зв'язки¹.

Археологією М. Ф. Біляшевський почав займатися у 1887 р., коли на запрошення В. Б. Антоновича взяв участь у розкопках древлянського могильника у с. Ягнятині поблизу м. Сквири на Київщині. З 1888 р. він веде вже самостійні роботи: досліджує замки давньоруських споруд на горі Киселівці у Києві, розкопує ранньослов'янський могильник в ур. Остроня, біля м. Ізяславля, Волинської губернії, провадить розвідки, а потім і розкопки дюнних стоянок на узбережжі Дніпра. Останні роботи стали темою доповіді М. Ф. Біляшевського на VIII Археологічному з'їзді у Москві і привернули особливу увагу спеціалістів². Під час них було відкрито дюнні стоянки передісторичної людини на лівому березі Дніпра поблизу Микільської Слобідки і на правому березі — у Києві на Приорці, біля с. Пірогова та м. Трипілля. Досліди дали великий і

¹ Н. Беляшевский. Монетные клады Киевской губернии. К., 1889; його ж. Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве. — Киевская старина. К., 1888. VII, стор. 135—143; його ж. Два замечательные предмета Киевского церковно-археологического музея. — Там же, стор. 133—135.

² Н. Ф. Беляшевский. Следы первобытного человека на берегах Днепра вблизи Киева. — Труды VIII АС, т. III. М., 1897, стор. 19—30.

різноманітний матеріал. На підставі його детального аналізу та класифікації вченому вдалося виділити крем'яні знаряддя праці, що вказували на безперечний зв'язок відкритих пам'яток з пам'ятками палеоліту. Значення цього відкриття Біляшевського було підкреслено М. Я. Рудинським як одного з визначних «на Сході Європи з мікролітичної індустрії»³.

Початок археологічної діяльності Миколи Федотовича співпадає з початком його співробітництва в журналі «Киевская старина». Тут він вперше повідомляє про знахідки на Княжій Горі під м. Каневом. Винятково важливі й цікаві археологічні предмети, які постійно з'являлися у торговців і скарбощукачів, турбували М. Ф. Біляшевського, привертуючи його привернути серйозну увагу громадськості до гинучої пам'ятки старовини: «... чи довго ще наші пам'ятки старовини будуть представлені самі собі, дуже слабо ще розвинутий інтерес до них в нашому суспільстві, немає ніякого нагляду і охорони їх, і тільки у нас могла статися на очах у всіх така справа, як варварська експлуатація багатств Княжої гори»⁴.

Влітку 1890 р. Микола Федотович пішки робить екскурсію берегом Дніпра до гирла річки Рось і сам оглядає пам'ятки.

З весни 1891 р. він починає систематичні дослідження на Княжій Горі. Тут ним було виділено дві групи пам'яток, які належали до кам'яного віку і давньоруського часу. Опрацьовуючи останні, він доводить існування тут давньоруського міста Родня, яке в літописах згадується під 980 р. як місто в гирлі р. Росі, і вводить в науку новий і цікавий матеріал, що характеризує побут і культуру Русі доби Х—ХІІІ століть. На жаль, через відсутність коштів довести до кінця розпочаті дослідження М. Ф. Біляшевському не вдалося. Однак його увага ще на протязі майже цілого десятиліття була привертута до цієї пам'ятки⁵. І може завдяки цьому друзі любовно називають його «Княживичем», що згодом стає його псевдонімом. Княжу Гору М. Ф. Біляшевський обирає і для місця своєї могили.

Під час досліджень на Княжій Горі Микола Федотович приходить до висновку про необхідність удосконалення своєї освіти. З цією метою у 1892 р. він вступає вільним слухачем до Московського університету на природничий факультет, вивчає там антропологію, етнографію під безпосереднім керівництвом Д. М. Анучіна, бере активну участь у роботі Московського археологічного товариства, антропологічного, зоологічного і географічного музеїв Москви.

За дорученням Московського археологічного товариства М. Ф. Біляшевський веде дослідження дюнных стоянок епохи неоліту по берегах середньої течії Західного Бугу. Він намагається привертнути серйозну увагу дослідників до пам'яток епохи неоліту, вважає, що тільки при цілеспрямованих, систематичних розкопках можна набути достатньо матеріалу для більш глибокого його вивчення і диференціації. Він сам робить перший крок у цьому напрямку, виділяє на основі вивчення неолітичних пам'яток Півдня і Південно-Західної Росії окремі групи: «...а) дюнні стоянки й майстерні; б) стоянки і майстерні з великими відбійниками і шліфованими крем'яними, кам'яними та кістяними знаряддями, пов'язаними з штучними печерами в лесі, та в) неоліт, який

³ М. Рудинський. Доісторичне минуле Києва. — Київ, Путівник. К., 1930, стор. 25.

⁴ Н. Ф. Беляшевский. Княжа Гора. — Киевская старина. К., 1890, № 12, стор. 494.

⁵ Див. замітки М. Ф. Біляшевського про знахідки на Княжій Горі. — АЛЮР. К., 1899, т. I, стор. 11, 18, 19, 39, 40, 52, 60, 61, 63, 64, 69, 82, 84, 93, 94, 107, 108, 109, 119, 151, 176, 177, 182, 185—189; 1900 р., т. II, стор. 28—30, 88, 133, 204; 1901 р., т. III, стор. 90, 182, 187.

дає нам залишки глиняної споруди з посудом домікенської культури та наступної доби міді»⁶. Про це М. Ф. Біляшевський повідомляє на X та XI Археологічних з'їздах.

Виконуючи одночасно також завдання Археологічної комісії, Микола Федотович у 1898 р. провадить розкопки у с. Люшині Кутківського повіту Варшавської губернії. Тут ним відкрито могильник латенської культури. Це наводить вченого на думку про існування латенських (кельтських) пам'яток і в інших районах, розташованих в південній і південно-західній частинах Росії. Відкриття 1900 р. могильника біля с. Залісся Київської губернії переконують його в цьому.

Після закінчення освіти М. Ф. Біляшевський повертається до Києва, де й продовжує пильно стежити за всіма земляними роботами, що провадилися на території міста. У травні 1899 р., під час будівництва цегляного заводу на горі Верхній Юрковиці по Кирилівській вулиці, М. Ф. Біляшевський знаходить пам'ятки трьох періодів: пізньонеолітичну стоянку, ранньослов'янські поховання і «останні» кургани IX—X ст. на території Києва. Проводячи дослідження у Києві, Микола Федотович відмічає зростаючий тут інтерес до пам'яток старовини. Та, не дивлячись на появу нових колекцій, товариств, окремих співробітників, на місці не було такого видання, завдяки якому весь здобутий матеріал своєчасно міг видаватися, ставати здобутком науки. За рішення цього нелегкого завдання і взявся Микола Федотович Біляшевський.

Працюючи співробітником журналу «Киевская старина», він у 1899 р. створює при ньому новий відділ під назвою «Археологическая летопись Южной России». Цей відділ мав на меті сконцентрувати сили археологів України, зібрати розсіяні по різних виданнях наслідки їх праці, надати їм критичну оцінку. «Летопись», що видавалася під редакцією М. Ф. Біляшевського протягом 1899—1901 рр., з часом було перетворено в окремий журнал під цією назвою, який виходив у 1903—1905 рр. Це було перше археологічне періодичне видання на Україні. Творцем його був М. Ф. Біляшевський. Навколо журналу він збирав наукові сили, підтримував зв'язок з своїми кореспондентами в різних кінцях України, уважно слідкував та висвітлював діяльність всіх наукових товариств, реферував їх наукові доповіді. Все це забирало багато часу і енергії. Співробітників не вистачало. На сторінках «Летописи» з'являлися одні і ті ж імена, частіше інших — М. Біляшевський, М. Княжевич, П. Горянський або просто ініціали «М. К.», «П. Г.», «М. Б.». Стояв за ними один автор — Микола Федотович Біляшевський. В цілому до «Археологической летописи Южной России» ним було написано майже 300 статей, заміток та публікацій. Однак робота в журналі характеризує Миколу Федотовича не тільки як чудового організатора, редактора та кореспондента, але й справжнього вченого-археолога. Його огляди археологічних досліджень на Україні за 1899—1901, 1903 та 1904 рр. не тільки знайомили читача і збуджували в нього цікавість до пам'яток старовини, але й висували цілі програми досліджень на майбутнє, виразно й чітко ставили нові завдання перед наукою. В одній з програмних статей⁷ вчений говорить про необхідність розробки маловивчених питань, про вивчення пам'яток перехідного часу від палеоліту до неоліту, дослідження пам'яток неоліту, бронзи та древньоруського часу, створення необхідних умов для типологічного й хімічного дослідження металевих та бронзових виробів. Крім того, М. Ф. Біляшевський висловлював бажання покласти край ненауковим розкопкам скіфських могил і перейти до дослідження пам'яток перехід-

⁶ Н. Ф. Биляшевский. Донные стоянки неолитической эпохи на берегах р. Западного Буга в среднем его течении. — Труды XI АС. М., 1901.

⁷ Н. Ф. Биляшевский. Ближайшие задачи археологии юга России. — АЛЮР, т. V. К., 1903, № 1, стор. 6—14.

ного періоду від доби бронзи до ранньозалізного віку, оскільки археологічні знахідки повинні цікавити дослідників, насамперед, не з художнього боку, а як предмети матеріальної культури.

З метою викликати розробку окремих теоретичних питань, заголосити на них увагу дослідників М. Ф. Біляшевський на сторінках свого журналу відкриває дискусії. Тут полемізуються такі питання, як вік Кирилівської стоянки, конструкція, призначення, методи розкопки трипільських площадок та ін.

Сучасник блискучих відкриттів трипільських пам'яток, свідок їх перших публікацій, М. Ф. Біляшевський виступає проти багатьох висновків В. В. Хвойки і Е. Р. Штерна, ставить під сумнів методику їх розкопок, вказуючи на необхідність точної фіксації фактів і обережної їх інтерпретації.

Досліджуючи пам'ятки трипільської культури поблизу с. Колодистого на Уманщині у 1900 р., біля с. Борисівки на Київщині у 1904—1905 рр., М. Ф. Біляшевський приходять до висновку, що трипільські площадки, які В. В. Хвойка вважав ритуальними спорудами, є насправді частинами глиняних стель жител.

Полеміка М. Ф. Біляшевського з В. В. Хвойкою цікава не тільки як полеміка двох видатних вчених, вона відбиває дві протилежні системи сприймання, спостереження та мислення.

Використовуючи траншейний засіб розкопок, В. В. Хвойка вивчав окремі частини, елементи споруди, щоб з них відтворити ціле. М. Ф. Біляшевський намагався зрозуміти спочатку ціле, щоб розгадати частини. Метод В. В. Хвойки для вивчення конструкції і призначення трипільських площадок виявився менш придатним, ніж метод М. Ф. Біляшевського, тому археологічна практика пішла по шляху удосконалення методу Миколи Федотовича Біляшевського.

Як бачимо, дискусії, відкриті на сторінках «Летописи», не тільки привертали й загострювали увагу дослідників на окремих теоретичних питаннях, але й сприяли їх новим дослідженням.

Видання журналу «Археологическая летопись Южной России» М. Ф. Біляшевський припинив у 1905 р.

У цей період його захопила нова велика справа — створення Київського історичного музею. Ще у 1899 р. голова Московського археологічного товариства П. С. Уварова у листі до місцевого мецената і покровителя стародавньої історії Б. І. Ханенка на посаду директора музею рекомендувала: «Миколу Федотовича Біляшевського, члена нашого археологічного товариства, людину молоду, рухливу, знаючу і вже віддану археології»⁸. Так з 1902 р. М. Ф. Біляшевський стає директором Київського художньо-промислового і наукового музею. Музей складався з семи відділів: художнього, військово-промислового, археологічного, історичного, нумізматичного, етнографічного і бібліографічного. На чолі археологічного відділу стояв В. В. Хвойка, останніми відділами доводилося керувати Біляшевському. Тому цілком природно, що більшу частину уваги в цей період йому доводилося приділяти не археології, а музеєзнавству, етнографії та мистецтвознавству.

На створення музею Микола Федотович Біляшевський віддав майже двадцять років праці. Особливо важкими були перші роки існування музею. Не дивлячись на невлаштованість та вологість приміщень М. Ф. Біляшевський оселився в будинку музею. Його кімната мало чим відрізнялася від експозиційних залів. Тут постійно збиралися матеріали до виставок, готувалися проекти їх експозицій.

Призначення музею, на думку вченого, полягало у створенні бази для дослідницьких робіт. З весни до осені в музеї створювалися екскурсії та експедиції у різні райони України, які поповнювали колекції

⁸ Центральний державний історичний архів УРСР, 726, од. зб. 6, стор. 83.

музею новими матеріалами. Майже кожного року утворювалися виставки, які сприяли широкій популяризації знань.

Самовіддана праця, любов до своєї справи, вкладені М. Ф. Біляшевським у створення Київського історичного музею, сприяли тому, що музей став одним із найбільших у країні.

Після Великої Жовтневої революції Микола Федотович Біляшевський залишається директором музею, бере участь у створенні Української Академії наук, стає дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету. В цей останній період свого життя він зову цілком віддається археологічним дослідженням. З 26 квітня 1918 р. М. Ф. Біляшевський стає академіком на кафедрі археології Академії наук УРСР. Перед ним відкриваються нові перспективи близької й знайомої діяльності, однак підірване здоров'я не дає можливості працювати у повну силу. У 1925 р. він повертається до дослідів у с. Борисівці, готує по цій пам'ятці велику монографію, але закінчити її не встигає. 21 квітня 1926 р. життя вченого обірвалося. Вшановуючи пам'ять Миколи Федотовича Біляшевського, Українська Академія наук присвятила йому випуск наступної книги «Коротке звідомлення» за 1926 р. Всеукраїнського Археологічного комітету та «Записки історично-філологічного відділу», де з великою любов'ю у статтях Д. Багалія, В. Ляскоронського, Д. Щербаківського та інших висвітлено великий і багатогранний труд вченого⁹.

Вклад в археологічну та історичну науку, зроблений Миколою Федотовичем Біляшевським за сорок років діяльності, великий і загальноновизнаний. Перший трибун археології України, організатор Київського історичного музею, дослідник пам'яток неоліту, латену, трипілля, ранньослов'янського та давньоруського часу, він шукав нових шляхів у науці, ніс її досягнення народу. Наукові роботи М. Ф. Біляшевського і сьогодні не втратили свого значення. Вони продовжують бути важливим джерелом вивчення стародавньої історії нашої Батьківщини.

⁹ Записки історично-філологічного відділу, кн. IX. К., 1926, стор. 1—59.